

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים

כאוס בשל סערה מושלמת

יעקב עמידרור

מזכרי מרכז בס"א מס' 8

מרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים
אוניברסיטת בר-אילן
מזכר' מרכז בס"א מס' 8

כאוס בשל סערה מושלמת

יעקב עמידרור

כאוס בשל סערה מושלמת

Perfect Storm in the Middle East

Yaacov Amidror

מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים (בס"א)
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
טל' 03-5318959
פקס 03-5359195

besa.center@mail.biu.ac.il
www.besacenter.org
ISSN 1565-9895

יוני 2015

© כל הזכויות שמורות
תמונת שער: Freedom House - Flickr

מרכז בגין-סאדאת (בס"א) למחקרים אסטרטגיים

מרכז בגין-סאדאת (בס"א) למחקרים אסטרטגיים נוסד על ידי ד"ר תומס הכט, ממנהיגי יהדות קנדה. המרכז מוקדש לזכרם של מנחם בגין ואנואר סאדאת, אשר בחזונם ובמעשיהם הביאו לחוזה שלום ראשון בין ישראל לבין מדינה ערבית. המרכז הוא גוף אקדמי עצמאי השואף לתרום לקידום הביטחון והשלום במזרח התיכון באמצעות מחקרים מכווני מדיניות בנושאי ביטחון לאומי במזרח התיכון. המרכז פועל ליד החוג למדעי המדינה שבאוניברסיטת בר-אילן.

סדרת הפרסומים "עיונים בביטחון המזה"ת" מהווה במה לעבודות אקדמיות הראויות לתשומת לב הציבור החושב. סדרת הפרסומים "דיונים בביטחון לאומי" מביאה לציבור את תוכן ההרצאות שהושמעו בכנסים שמארגן המרכז. תוכן החוברות משקף כמובן את דעת המחברים בלבד. באמצעות הפרסומים, הכנסים, ימי העיון והסמינרים מתכוון המרכז לעורר דיון ציבורי וחשיבה מסודרת בנושאי שלום וביטחון במזרח התיכון.

ועדה מייעצת בין-לאומית

מייסד המרכז ויושב ראש הוועדה המייעצת: ד"ר תומס א' הכט

משנה ליו"ר הוועדה המייעצת: מר שאול קושיצקי

חברים: פרופ' משה ארנס, גב' מריון הכט, מר רוברט הכט, מר שלמה הלל, פרופ' ריבה הפט-הכט, מר מוזי וורטהיים, השגריר יצחק לבנון, סנטור יוסף א' ליברמן, מר רוברט ק' ליפטון, מר בריאן מולרוני, השגריר נורמן ספקטור, מר יואל קושיצקי, מר גרג רוסהנדלר, מר סימור ד' רייך, השגריר זלמן שובל.

ועדה אקדמית מייעצת בין-לאומית

פרופ' דזמונד בול האוניברסיטה האוסטרלית הלאומית, פרופ' איאן בקט אוניברסיטת קנט, פרופ' פטריק ג'יימס אוניברסיטת דרום קליפורניה, פרופ' סטיבן ר' דיוויד אוניברסיטת ג'ונס הופקינס, פרופ' יחזקאל דרור האוניברסיטה העברית, ד"ר אליזאב' א' כהן SAIS, פרופ' רוברט ג' ליבר אוניברסיטת ג'ורג'טאון, פרופ' לורנס פרידמן קינגס קולג', פרופ' ארווין קוטלר אוניברסיטת מקגיל.

צוות המרכז

מנהל המרכז: פרופ' אפרים ענבר
חוקרים: ד"ר אפרת אביב, ד"ר יעלי בלוך-אלקון, פרופ' איתן גלבוע, ד"ר עדו הכט, אל"מ (מיל') אבי-הר-אבן, ד"ר צילה הרשקו, תא"ל (מיל') מוני חורב, פרופ' יהושע טייטלבוים, ד"ר אלון לבקוביץ, ד"ר יעקב ליפשיץ, פרופ' זאב מגן, השגריר אריה מקל, ד"ר מקס סינגר, פרופ' שמואל סנדלר, אלוף (מיל') ד"ר עמנואל סקל, אלוף (מיל') יעקב עמידור, פרופ' יונתן פאקס, ד"ר ליעד פורת, ד"ר גיל פיילר, פרופ' הלל פריש, פרופ' אפרים קארש, פרופ' אבי קובר, ד"ר מרדכי קידר, מר עוזי רובין, ד"ר יונתן ריינהולד, מר עמיר רפפורט, ד"ר דני שוהם, ד"ר איתן שמיר, פרופ' שלמה שפירא.

מנהל קשרי חוץ: דוד מ' וינברג

מרכזת: חוה וקסמן-כהן

עריכה בעברית: אלונה ברינר רוזנמן

תוכן עניינים

7	תקציר
9	מבוא - החלום ושיברו
11	מקורות הסערה
21	המסגרת העולמית
24	האם ניתן להסב את הגלגל לאחור?
27	המשמעות לישראל
31	סיכום
34	הערות

תקציר

המזרח התיכון נמצא בתנועה סוערת של שינוי. התהליך החל באיראן, לאחר שהמהפכה הביאה לדינמיות שיעית המשפיעה גם עתה על אזורים גדולים וחשובים. לכך חברו כוחות של אסלאם רדיקאלי, שהיו מתחת לפני השטח מאז התמוטטה הח'ליפות האחרונה, היא האימפריה העות'ומאנית. האסלאם הרדיקאלי, בצורותיו השונות, רואה בשליטת האסלאם את הפתרון לחולי האזור ולחולשת המוסלמים בעולם ומעין תחליף לעולם המודרני ולמדינה. חלוקת האזור על-ידי הבריטים והצרפתים לפני כמאה שנה, על פי צרכיהם, יצרה מדינות מלאכותיות שחלקן חדל להתקיים וחלקן עומד בפני התרסקות. כוחות ישנים, שנעלמו לכאורה עקב אמצעי הדיכוי של מערכות השלטון הדיקטטורי של המדינות ששלטו באזור, שבו אל פני השטח. באזורים רבים המשפחה, השבט, העדה והדת הפכו למוקדי ההזדהות והכוח, במקום המדינה.

האירועים העיקריים שעיצבו את האזור הם המהפכה האיראנית, עליית האסלאם הרדיקאלי בצורתו הפוליטית, הפיגוע בארצות הברית (11/9) וכתגובה לוכיבוש עיראק, והאביב הערבי אשר מוטט מדינות, או החליש אותן כשהוא מעלה את עוצמת הרחוב. לכך חברו חולשת המערב ובראשו ארצות הברית, אפסות יעילותם של הארגונים הבין-לאומיים, וכוחות מקומיים הרסניים ייחודיים לכל מדינה. התוצאה היא המצב הנוכחי המורכב נוכח העובדה שמניעים אותו כוחות שונים, לעתים מנוגדים ולעתים כאלה המאיצים האחד את השני. מדובר במאבק על אופייה ועל עתידה של האומה הערבית ואולי של האסלאם כולו, בין כוחות של שינוי, חלקם אנארכיים, לבין מי שמגן על הסטטוס קוו, כשהאלימות הננקטת על-ידי הצדדים רחבה ואכזרית והטרור חוגג. התהליך בעיצומו ואין לדעת כמה זמן ימשך ומה יהיה בסופו.

זהו גל בעל ממדים היסטוריים, רחב בהיקפו ועמוק במהותו, על כן קשה להשפיע עליו לטובה מבחוץ. על מדינת ישראל לזהות את הסיכונים הגדולים העיקריים המתרחשים סביבה ולנסות להתמודד איתם, ואיתם בלבד.

כאוס בשל סערה מושלמת

יעקב עמידור

מבוא - החלום ושיברו

העולם ניצב כיום בפני דילמות קשות הנוגעות לאשר נכון ולא נכון לעשות בנוגע להשתלטות תנועות האסלאם הרדיקאלי, ובראשן תנועת IS (המדינה האסלאמית - דאע"ש - ISIS), על אזורים ומדינות במזרח התיכון, במובן הרחב של המושג, קרי, המרחב שנמצא בין מרקש לבין בנגלדש, מהאטלנטיק ועד ההימליה.

בעשור האחרון של האלף הקודם ולאחר התמוטטות ברית המועצות, נדמה היה כי הגיע "קץ ההיסטוריה", וכי לאט אך בבטחה תצמד האנושות לעבר עתיד דמוקרטי יותר ולעבר כלכלה פתוחה וגלובלית - במידה רבה על-פי "ערכיה של ארצות הברית". ולא בכדי, שהרי היה זה המשכה של "מאה אמריקנית", שהחלה באופן ברור במלחמת העולם הראשונה, עת הגיע צבאה של ארצות הברית להציל את אירופה. ארצות הברית שבה לאירופה במלחמת העולם השנייה - לשם הצלתה מידי גרמניה הנאצית, ולאסיה - לשם חיסולה של מכונת המלחמה היפנית שהגיעה עד לפאתי אוסטרליה והוואי.

גם בהמשכה של המאה העשרים נותרה ארצות הברית המדינה הדומיננטית במערכת הבין-לאומית. לאחר מלחמת העולם היא פרסה את צבאה ביפן ובגרמניה. היא ערבה להגנתם של אזורים אלה ולשקט בהם, הובילה את "תכנית מרשל" לשיקום אירופה מהריסותיה, ובנתה את יפן כמדינה דמוקרטית. בהמשך הייתה ארצות הברית הכוח העיקרי במהלך "המלחמה הקרה" נגד ברית המועצות וסין ושלחה את חייליה למלחמות עקובות מדם בקוריאה ובווייטנאם, בניסיון לבלום התקדמות קומוניסטית בכוח הנשק. ארצות הברית הייתה המדינה בעלת העוצמה הצבאית הגדולה ביותר במהלך המאה, הכוח הכלכלי המוביל ומי שתרמה יותר מכל מדינה אחרת לטכנולוגיה

האלוף (מיל') יעקב עמידור, עמית בכיר ע"ש רוסהנדלר במרכז בגין-סאדאט למחקרים אסטרטגיים, עמית בכיר במרכז Gemunder של JINSA. היה היועץ לביטחון לאומי של רה"מ וראש המטה לביטחון לאומי. שירת כמפקד המכללות הצבאיות וראש חטיבת המחקר באמ"ן.

בעולם. הנחתת אדם על הירח, המחשוב (מ-IBM ועד אפל), האינטרנט וה-ג'י-פי-אס - הם רק דוגמאות להובלה האמריקנית של הטכנולוגיה בעולם, על פני האדמה ובחלל. לכן לא פלא שבעקבות נפילת ברית המועצות, ב-1991, רבים קיוו והעריכו כי יעוצב עולם חדש בהנהגת ארצות הברית ועל פי תפיסת עולמה.

אבל מעט אחרי תחילת האלף השלישי, ב-11 בספטמבר 2001, התחולל על אדמת ארצות הברית אירוע הטרור הגדול ביותר בהיסטוריה. במבט שטחי נראה כאילו לא השתנה דבר בארצות הברית בעקבות אירוע זה. לכאורה חזרו החיים למסלולם הרגיל, אך זו טעות גדולה. אוסמה בן לאדן וארגונו, אל-קאעידה, שינו במידה רבה את אורח החיים האמריקני. אמריקה חשדנית יותר, וחש זאת כל זר הנכנס לארצות הברית. ארצות הברית אובססיבית לגבי אפשרות של אירועי טרור, ויודע זאת כל מי שמבין את היקף האיסוף (בעיקר האזנה) שהיא מבצעת בעולם. היא יוצאת מכליה בכל הקשור לאבטחת נציגיה ברחבי העולם. בסיכומי של דבר, אמריקה חוששת ואזרחיה חשים עצמם הרבה פחות בטוחים מבעבר (בסדרת טלוויזיה פופולרית אומר הגיבור לחברו: "ילדינו לא יאמינו שפעם טסנו בלי שפשפשו ארבעים וחמש דקות בכל הכבודה שלנו שעתיים לפני הטיסה", והוא צודק).

אך אולי חשוב מכך, הפיגועים הגדולים של אל-קאעידה, בעיקר על אדמת ארצות הברית, שינו את התודעה של רבים מהמוסלמים בעולם. בתהליך פתלתל הוביל השינוי הזה לאירועים האחרונים בעיראק ובסוריה. בהחלטתו לצאת למלחמה (בינתיים רק אווירית) נגד ארגון "המדינה האסלאמית" (IS) סימן הנשיא אובמה כי העולם נכנס לשלב נוסף בעידן של "התנגשות ציביליזציות", גם אם אין הנשיא רוצה להגדיר זאת כך. המציאות המרה היא שהעולם המערבי הדמוקרטי נלחם מלחמה של ממש נגד האסלאם הסוני הרדיקאלי, מלחמה שנמשכת כבר יותר משלוש עשרה שנה (ישראל נמצאת בעימות דומה כבר שלושים שנה, מאז נתקלה באסלאם הרדיקאלי השיעי בלבנון).

המלחמה המתרחשת עתה בעיראק ובסוריה, מתחוללת על רקע מה שהאמריקנים מכנים "סערה מושלמת" (perfect storm), קרי, אוסף של אירועים שלכאורה אינם קשורים, וודאי שאינם מתואמים מראש, וצירופם יוצר אירוע גדול מסך מרכיביו. לרוב בלתי אפשרי לזהות את כל מרכיביה הראשוניים של "סערה מושלמת", וככל שהיא גדלה, גדלים גם קשיים אלה. עם זאת, גם אם התיאור שמתקבל אינו מושלם, הרי במצבים מורכבים שכאלה, הוא מקל על הבנת התמונה. לכן אנסה לאתר את

המקורות העיקריים (גם אם לא היחידים) שהביאו להתרחשות שאנו חוזים בה כיום במזרח התיכון - "הסערה המושלמת" עמה מתמודד העולם.

מקורות הסערה

שורשי הסערה נטועים בין השאר בשלושה אירועים שונים ורחוקים האחד מהשני. הדרך התחילה לפני כמאה שנה, עת לאחר כמה מאות שנים של שלטון טורקי/עות'מאני התרסקה האימפריה העות'מאנית כתוצאה של מלחמת העולם הראשונה. שלושה אירועים סמלו את סופה של התקופה ואת תחילתה של תקופה אחרת. ראשית היה זה סופה של הח'ליפות האחרונה בעולם המוסלמי. לא היו לה מתחרים כשהיא נעלמה ולכן לא קמה ח'ליפות אחרת או מדינה הטוענת לכתר הזה, של שליטה על כל מאמיני האסלאם. שנית, טורקיה הוכנסה לעולם המודרני בכוח, תוך ניסיון ליצור לה עתיד שונה כמדינה חילונית, כך שהשבר היה גדול עוד יותר. ביטול הח'ליפות, המוסד ההיסטורי והדתי שהיה משאת נפש, גם אם לא בעל משמעות מעשית, חבר לתהליך היסטורי רחב יותר שבו איבד האסלאם את מקומו המוביל בעולם. זאת לא תוצאה של התפרקות האימפריה הטורקית, אבל נוכח עליית עוצמתו של המערב והשתלטות ערכיו על העולם ועל השיח החשוב בעולם, איבד האסלאם כל תקווה לקחת חלק מרכזי בעיצוב העולם. גם כשהכלכלה הפכה תלויה באנרגיה ממדינות מוסלמיות, השפעתן של המדינות הללו על העולם הייתה אפסית. התסכול שנבע מכל התופעות הללו השפיע על מצב הרוח של ההמון ועל מנהיגיו. באחד מנאומיו הראשונים הזכיר בן לאדן את התאריך הטראומתי של סיום הח'ליפות ומעטים במערב ידעו על מה הוא מדבר.

האירוע השלישי היה החלטתן של המעצמות המנצחות, בריטניה וצרפת, לעצב חלקים במפת המזרח התיכון, לאחר כיבושו מידי הטורקים, על-פי צרכיהן. פקידים בכירים (מיסטר סייקס ומסייה פיקו) "חתכו" את האזור למדינות (מושג חדש בחלקים גדולים של האזור). ברבים מהמקרים עשו זאת ללא התחשבות בגבולות טבעיים או בפריסתם של שבטים ועדות, תוך חיבורם באופן מלאכותי והפרדתם באופן אכזר. שבט בדואי חולק בין שתי מדינות ומדינות הורכבו מגורמים עוינים שחוברו יחדיו למגינת לבם.

בתשעים וחמש השנה שחלפו מאז עברו על המזרח התיכון כמה תהליכים, אך כמעט לאורך כל התקופה הוא כולו נשלט על-ידי דיקטטורים משני סוגים: בתי מלוכה שראו במדינה רכוש אישי, לטוב ולרע, ושליטים שעלו ושלטו בכוח הצבא ומנגנוני ביטחון נאמנים. כבר בתחילת הדרך, כעשר שנים לאחר מלחמת העולם הראשונה, הוקמה בקהיר תנועת האחים המוסלמים (אח"ס) שסיסמתם "האסלאם הוא הפתרון" מסמלת היטב את השאיפה שנשמרה כל הזמן בלב העולם של המדינות הדיקטטוריות. החוק האסלאמי היה חלק מהחוקה שלהן, אבל את ההחלטות לא קיבלו נאמני האסלאם אלא נאמני השלטון הדיקטטורי. מרחוק נראה המזרח התיכון כאזור קופא על שמריו, אחוז בצבטות ברזל, נוחות או קשות בהתאם לאופי השליט והשלטון, אך ללא תמורות משמעותיות, גם כשמלכים הוחלפו בקצינים או כשדיקטטור חדש החליף את קודמו. אך מתחת לשטח פעמו כוחות חזקים שהאסלאם במרכזם.

האירוע המכונן הראשון מבחינה כרונולוגית, בתהליך השינוי בו אנו חוזים היום, היה לדעתי הצלחתו של אייתוללה רוחאללה ח'ומייני להפיל את משטר השאה באיראן ב-1979 ולבנות מדינה אסלאמית המנוהלת ללא עוררין על-ידי כוהני דת. אירוע זה העביר שני מסרים לאזור. המסר הראשון היה עבור השיעים ברחבי העולם המוסלמי, היה זה מהפך היסטורי שחילץ את השיעים ממאות שנים של פסיביות וכניעה למעמד הנחות כמיעוט (חמישה עשר אחוז) בקרב הרוב הסוני. חשוב מכך היה המסר השני, ההצלחה הראתה גם לסונים, שמדינה מוסלמית בעידן המודרני יכולה להתנהל על פי עקרונות האסלאם ולהיות מנוהלת על-ידי כוהני הדת.

האיראנים ניצלו את הצלחתם כדי לקדם אינטרסים שיעים בכל רחבי המזרח התיכון. במעשיהם הזריקו האיראנים למזרח התיכון כוחות דינמיים חדשים שעוררו אי-נחת ואי-שקט במדינות הערביות. אין ספק שהם העירו כוחות רדומים, בקרב הסונים - עקב חשש מהכוח העולה של השיעים, ובקרב השיעים - שנכחו לדעת כי ניתן לשנות את מעמדם. במסגרת מאמציהם לשינוי המזרח התיכון פיתחו האיראנים את יכולות הטרור השיעי (חזבאללה) והסוני (החמאס והג'יהאד האסלאמי). הם הביאו את הטרור ללב העשייה המוסלמית, והפכו אותו לכלי לגיטימי ומוצלח, בעל רמת ביצוע ויכולות גבוהות מאוד (הם לא היו הראשונים, ההשפעה של הצלחת ערפאת להגיע להישגים בין-לאומיים בסיוע שימוש אינטנסיבי בטרור, עוד לא נחקרה כדבעי. להערכתי הצלחת הפלסטינים בעולם הייתה צעד חשוב בהכנסת הטרור המסיבי אל המערכת המוסלמית בעידן המודרני, החל משנות השבעים ואילך). השיעים נותרו

מאז כוח דינמי בקרב האסלאם, הגל החדש של אקטיביות מוסלמית רדיקאלית החל בטהראן והדחף האיראני/שיעי לא פסק מאז. רק לאחרונה הצהיר בכיר איראני כי זו הפעם הראשונה במהלך מאות השנים האחרונות שיש לאיראן בעלי ברית שיעים בעלי השפעה מכריעה בארבע בירות ערביות (בגדד, דמשק, צנעה וביירות), ואין זה סוף המהלך האיראני במזרח התיכון. הדחף האיראני להשתלטות על סביבתו הקרובה ובהמשך למזרח התיכון הערבי, לפחות, עומד בשרש המאמץ האיראני להשגת נשק גרעיני. קיומו יקנה לאיראן הגנה מושלמת, בצלו היא תוכל לממש את החלום השיעי שדוכא שנים כה רבות. הערבים השכנים לאיראן, שרובם הגדול סונים, מבינים זאת וחוששים מהתקפנות האיראנית/שיעית בכלל, ומהפצצה הגרעינית בפרט. אי-אפשר להבין את המזרח התיכון בעת הזאת בלי לקחת בחשבון את היריבות העמוקה, בת מאות השנים, בין הסונים לבין השיעים ואת השינוי ההיסטורי שחל לאחר המהפכה באיראן, שינוי שעד היום מהווה כוח מניע חזק ביותר לצד השיעי במאבק. הדבר בא ויבוא לידי ביטוי בכל מקום במזרח התיכון בו יש תחרות בין שיעים לבין סונים.

הביטוי האחרון לכך (בינתיים) הוא המאבק על השליטה בתימן, שכנתה הדרומית והענייה של סעודיה. בתימן חברו שבטים שיעים (זיידים), אשר מהווים מיעוט, לאנשי הנשיא המודח, מנפגעי האביב הערבי, ויחד כבשו את עיר הבירה צנעה. הסעודים ראו כיצד בעלי בריתה של איראן, שעזרה להם לא מעט בעיקר בנשק, הולכים ומשתלטים על תימן ויוצרים נקודת לחץ איראנית נוספת על סעודיה, אשר רואה עצמה כמובילה של העולם הערבי/סוני. לאחר היסוסים לא מעטים החליט מלכה החדש של סעודיה להיענות לאתגר השיעי, ולכן מפציצה סעודיה מטרות של השבטים החות'ים בתימן ומכינה כוח פלישה גדול, למקרה שיסתבר שרק מבצע יבשתי יכול להציל את המצב. לסעודיה חברו מדינות ערביות, סוניות נוספות הרוצות לשמר את הסטטוס קוו, בהן איחוד הנסיכויות, ירדן, מרוקו והחשובה מכולן, מצרים. אמנם כל אחת מאלה תורמת אך מעט מיכולותיה (הפקיסטנים סרבו לסייע ואף מדינה אינה מסייעת בכוחות יבשה), אבל הם יצרו מסגרת חשובה לעתיד להתמודדות אפשרית עם הגל השיעי הגואה. עוד סממן למאבק המודרני המתרחש כבר מאות רבות בין הסונים לבין השיעים.

המסר השני של המהפכה באיראן השפיע באופן רחב יותר. גורמי האסלאם הרדיקאלי, גם הסוני, הבינו שחלומם להשתלט על המדינות השונות ולשלוט על פי עקרונות האסלאם אינו בלתי מעשי. אם החלום התגשם בטהראן הוא יכול להתרחש

גם בקהיר ובסעודיה. על אף ההבדלים ביניהן כל התנועות הפונדמנטליסטיות הבינו כי המציאות השתנתה, יש עתיד ל"פתרון האסלאמי" בעולם הנוכחי, כאן ועכשיו.

האירוע השני בתהליך השינוי של המזרח התיכון היה מורכב יותר, וכלל מספר שלבים. תחילתו בהצלחת הקיצוניים הסונים באפגניסטן לעמוד מול המעצמה החילונית הגדולה, ברית המועצות הקומוניסטית (בשנים 1978-1989), אחת משתי מעצמות-העל בעולם שלאחר מלחמת העולם השנייה, ולגרום, לפי דעתם, לנפילתה. הטאליבן עשו זאת תוך קבלת סיוע רב איכות וכמות מארצות הברית, שראתה במאבקם עוד הזדמנות לפגוע בברית המועצות, אך הצלחה זאת שימשה להם ולשכמותם הוכחה לכוחו הבלתי מנוצח של האסלאם הסוני הרדיקאלי. השאלה שנשאלה אחרי ההצלחה הראשונה של כוח אסלאמי מול כוח אירופי-מודרני-חילוני, הייתה: מה עכשיו? מה הלאה? בהמשך, גררה ההצלחה התעוררות סונית שהביאה להקמת אל-קאעידה בסעודיה, להעברתו לאפגניסטן (המארחים היו המנצחים של המעצמה הקומוניסטית), ולהפניית המאבק לעבר המעצמה שנותרה יחידה בעולם, הלא היא ארצות הברית של אמריקה. סעודיה הייתה במשך שנים רבות יצואנית של רעיונות אסלאמיים רדיקאליים מבית מדרשם של בעלי התפיסה הוואהביסטית, שותפיהם, ונותני ההכשר הדתי לשלטון בית סעוד בחצי האי ערב. אוסאמה בן לאדן שהתבגר והתחנך בבית הגידול של הקנאים הוואהבים, חש כי הדרך שהם מוליכים בה ושיתוף הפעולה בינם לבין בית המלוכה הסעודי אינה מובילים לשום מקום. לכן התנתק בן לאדן מארצו וחבר למי שניצחו את ברית המועצות, כדי להמשיך במלחמת חורמה במעצמה שנותרה.

על פי תפיסתו את המציאות, המעצמות המערביות עיצבו עולם בו נדחק האסלאם לשולי ההיסטוריה והשפעתו כמעט ולא ניכרת. בן לאדן חשב במונחים של מהפכה עולמית כשארצות הברית היא אויבתו העיקרית, בהיותה ה"סופר מעצמה" היחידה והמובילה. לא רק הכוח המדיני והצבאי של ארצות הברית היה לצנינים בעיניו ובעיני חסידיו אלא גם תרבות המערב, שעל-פי תפיסת עולמו הפונדמנטליסטית איימה על האסלאם. התמהיל של תסכול ממעמד האסלאם כגורם חסר השפעה בעולם, יחד עם השנאה לתרבות המערב, המנהיג את העולם, הוא מקור האנרגיה השלילי העיקרי של בן לאדן ושל ארגונו, כמו גם של ארגונים פונדמנטליסטיים אחרים, ש-IS הוא הבולט בהם.

הביטוי הבוטה ביותר למאבק הסוני שהוביל בן לאדן מאפגניסטאן היה אירוע הטרור הגדול של 11/9. בעקבות אירוע הטרור על אדמתה, הכריזה ארצות הברית מלחמת חורמה על הטרור הסוני. במסגרת זאת היא הפעילה את עוצמתה הצבאית, בפלישה לאפגניסטאן, מעוז אל-קאעידה, ובכיבוש עיראק. כיבושה של אפגניסטאן, והבעיות שהותירה אחריה ארצות הברית עם הוצאת כוחותיה משם, אינם משפיעים על כל המזרח התיכון. לעומת זאת לתוצאות הכיבוש של עיראק יש השפעה רבה. לב המזרח התיכון הערבי משתרע בין הסהר הפורה, שעיראק במרכזו, לבין מצרים שלאורך הנילוס. בעיראק הצליחה ארצות הברית להוריד מכיסאו את אחד השליטים החזקים והמשפיעים בעולם הערבי, יצרה תקדים של חיסולו של עריץ ושל התערבות בוטה בענייניה של מדינה אחרת, והותירה אחריה שובל בלתי פוסק של דם. המלחמה הזו הובילה להתפרקותה של עיראק, לשיסוי של השיעים הסונים והכורדים אלה באלה, ולתהליך שיצר ריק שלטוני, אזור ללא שליטה אפקטיבית במרחבים העצומים שמצפון מערב לבגדד. עיראק לא תחזור להיות מדינה שלמה במובן של עיראק טרום הפלישה האמריקנית. והשטחים העצומים ללא שלטון ראוי קוראים לכניסתם של כוחות מערערי יציבות, IS הוא האחרון שבהם.

עד עתה, התוצאה הכוללת של המלחמות נגד מעצמות העולם הייתה מעודדת מאוד מנקודת המבט האסלאמית: הצלחה מוחצת מול ברית המועצות ופגיעה קשה בארצות הברית, שנכשלה בניסיונה לייצר יציבות באפגניסטאן ובעיראק. בסופו של מאבק גורשו המעצמות מהאדמות המוסלמיות, ותחושת ההצלחה הייתה עוצמתית ומשמעותית ביותר. הסתבר שכפיית שינויים בעולם המוסלמי, היא כנראה בלתי אפשרית, בניגוד למשל לשינוי שנכפה על גרמניה ועל יפן, וודאי אם אין לכופה רצון להשקיע אמצעים רבים במשך שנים ארוכות ולהקריב לא מעט אנשים. מסתבר שהתנועות המתגבשות על בסיס התפיסה הרדיקאלית של האסלאם אינן מוותרות בקלות על חלומותיהן ומצליחות לעמוד במאבקים הארוכים והמתחים מול המערב. חלקן אף הגדיל עשות והצליח להגיע אל בירות המערב בדרכים עקלקלות ולפעול נגד האויב גם שם. שילוב של עוצמת התנועות הרדיקאליות בעיני עצמן וחוסר היכולת של המעצמות העולמיות, וארצות הברית בראשן, להתמודד עמן - תרמו ויתרמו להתנהגות הכוחות המובילים במרחב זה באופן שלילי ביותר. אם לא יתחולל מהפך הנובע מסדרת הפסדים ארוכה, נראה שבעתיד הקרוב אף אחד לא יצליח לפגוע בביטחון העצמי של התנועות הרדיקאליות ובתחושתן שאללה נלחם לצדן.

כל כישלון שלהן ייתפס אצלן כזמני, בדרך אל הניצחון הגדול. הן נאבקות על שינוי העולם שדחק את האסלאם לשוליים, והן מבינות שמאבק כזה ימשך זמן רב. על פי תפיסת עולמן הסבלנות והעמידה לאורך זמן במאבק עיקש הנראה לעתים כחסר תוחלת, הם חלק ממרכיבי העוצמה שלהן במאבק, אותם מרכיבים שיתנו להם יתרון על פני אויביהם, המערביים. מושג הזמן ולוח הזמנים להשגת יעדיהם מבדילים אותם בעוד אופן מתרבות המערב, זו המתבססת על הפקת דו"ח רווח והפסד בכל ריבעון ועל הצורך לעמוד בבחירות מחדש כל מספר שנים בודדות.

הגורם הגדול השלישי שהייתה לו השפעה גדולה על המזרח התיכון הוא המאורעות שזכו לכינוי "האביב הערבי". "אביב" זה חיסל באחת חלק ניכר מאותם הסדרים טריטוריאליים שיצרו המדינות הקולוניאליסטיות, בריטניה וצרפת, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ופתח בכך פתח לכוחות אפלים בחלקם ובעלי עוצמה, אשר דוכאו בכוח המשטרים הטוטליטריים במדינות אלה. המשפחה, השבט, העדה, והדת היו למוקדי המשיכה והנאמנות, במקום שבו עמדה המדינה מאז נפילת האימפריה העות'מאנית. המערכת המדינית שכפתה את עצמה על האזרחים ומנעה את התפרצותם של הכוחות הללו נעלמה לחלוטין בחלקים גדולים של המזרח התיכון (לוב, סוריה, תימן ועיראק הן המדינות היותר בולטות בקבוצה זאת). מדינות אחרות חשות מאוימות והלחץ הפנימי בהן יכול להביא למהפכים נוספים. לבנון, בחריין וירדן הן המובילות ברשימת המדינות המאוימות מבפנים. גם מדינות הנראות יציבות, כסעודיה ומצרים, עומדות להתמודד עם אתגרים קשים מאוד. בכל מדינות האזור חייב השלטון, שנותר דיקטטורי (אולי חוץ מתוניס), להתייחס ללחצים הפנימיים ולהמוון ולהתחשב בהם בהחלטותיו. הרחוב הפך להיות בעל השפעה מכרעת גם במדינות ששמרו על המסגרת המדינית ועל מנגנוני השליטה והכפייה, והיה מי שהציע לכנות זאת *streetocratia*.

הסיבה להתפרצות ההמונים בשנת 2010, מתונים ועד סוריה, הייתה פנימית, ונבעה מאופיים של המשטרים במרחב, אם כי בכל מדינה השפיעו הנתונים והבעיות המיוחדות שלה. כפי שנאמר לי על-ידי מלומד כווייתי: הסיבה העיקרית לפרוץ האביב הערבי היא הפגיעה ב"דיגניטי" (כבוד) של האזרחים במדינות הערביות. מונח כללי זה מאפיין את העובדה שהשלט הכול יכול במדינות הללו שכח שיש לו מחויבות לאזרחי המדינה ולא רק למקורבים. השלטון הדיקטטורי במדינות אלה אכזב בביצועיו, אך דאג למקורביו. היה זה פרץ אירועים שכולו פרי היחס שבין השליטים לבין הנשלטים,

כמעט ללא השפעה מבחוץ. מעניין לציין כי דווקא הממלכות השונות, עשירות כסעודיה וכמדינות המפרץ ועניות כירדן וכמרקו, נותרו כמעט ללא פגיעה בשליט ובשליטתו. מדובר כנראה בצרוף סיבות שאחת מהן היא ה"לגיטימציה", המוענקת לשליטים אלה במדינותיהם, והיא בעלת מאפיינים תרבותיים ודתיים גם יחד.

אירועי האביב הערבי והתחזקות התפיסות האסלאמיסטיות במרחב הן חלק ממאבק על זהותו של האזור ושל הקהילות החיות בו. כולם התרחשו על רקע של אובדן האמון בתורות, בגישות ובתפיסות העולם שיובאו מהתרבות האירופית. תנועות שקבעו את מהלכי המזרח התיכון מאז סוף המאה השמונה עשרה, עת כבש נפוליון את מצרים (1798), ועד הצלחתם של דיקטטורים, רובם מנהיגים צבאיים לשלוט במדינות השונות בלב המזרח התיכון במשך עשרות שנים, מאלג'יר ועד בגדד. כאמור, החלוקה של המרחב למדינות הייתה ברוב המקומות פרי יבוא אירופי, חלוקה שנעשתה על פי צרכי המעצמות הזרות, ללא הקשר היסטורי והתחשבות בחברה ובמרחב. לכן אין פלא שהפניה אל מקור הלגיטימציה וההישענות על המגדיר האסלאמי הדתי בלטה מאוד בארבע מערכות בחירות נפרדות. אצל הפלסטינים, במצרים, בטורקיה ובתוניס נבחרו נציגי האחים המוסלמים ודומיהם על ידי רוב האוכלוסייה מרצון וללא כפייה. לפחות במדינות אלה האמינו רוב הבוחרים כי "האסלאם הוא הפתרון" לבעיות הקשות בפניהן ניצבו כבני אדם, כמוסלמים וכמדינה. הצלחה זו במקומות שונים במרחב מצביעה על כך שהבחירה באסלאם פוליטי רדיקאלי כדרך חיים, אינה אפיזודה מקרית ומוגבלת, אלא תוצאה של תהליך בעל שורשים היסטוריים עמוקים. עובדה היא שהדבר בא לידי ביטוי דווקא בחברות ערביות מהמשכילות במזרח התיכון, בשתיים מהמדינות החשובות - טורקיה ומצרים, שהאחת מהן אף אינה ערבית, בתוניס שבה הייתה השפעה אירופית חזקה וממושכת, ואצל הפלסטינים.

במצרים הבינו הגנרלים, ייתכן שבעקבות הניסיון הטורקי, כי אם לא ימהרו לעצור את התהליך יאבדו את מעמדם ואת היכולת לשנות את המצב, ולכן ביצעו מהפכת נגד. אבל האחים המוסלמים הם עדיין הכוח האזרחי החזק במצרים (בבחירות החופשיות הראשונות זכו האחים המוסלמים בחמישים וארבעה אחוז מקולות הבוחרים, והתנועה הסלפית זכתה בעשרים וארבעה אחוז!). בטורקיה התחולל השינוי אשר שם סוף לניסיון המרשים והארוך ביותר להפיכתה של מדינה וחברה מוסלמית למדינה חילונית שאזרחיה מוסלמים. הניסיון שהחל באופן מעשי לפני כמעט מאה שנה (על-ידי אטאטורק) לא עמד בפני עוצמתה האותנטית והמושרשת של הדת והתרבות

המוסלמית במדינה המזרח תיכונית הקרובה ביותר לאירופה. תוניס, לאחר בחירות נוספות בהן נבחר שלטון חילוני, מהווה אולי סימן של שינוי אפשרי בעתיד.

לפני למעלה מעשרים שנה (בהיותי ראש חטיבת המחקר של אגף המודיעין הצבאי) נשאלתי על-ידי ראש הממשלה המנוח יצחק רבין, מדוע אני סבור שהסכנה האסלאמית, עליה הצבענו כבר אז, היא בעלת תוחלת חיים ארוכה יותר מתורות אחרות, כנאציזם, בעת'יזם ופאן ערביזם, אותן הכיר ואיתן התמודד במהלך שנים רבות. תשובתי הייתה שהאסלאם ככוח פוליטי צומח מלמטה, מהתרבות האותנטית של תושבי האזור, בניגוד לתפיסות העולם האחרות, שיובאו לאזור על ידי אליטות ונכפו על החברות השונות. המציאות מוכיחה זאת.

התרומה של העולם המערבי לקטסטרופת האביב הערבי באה לידי ביטוי חריף במבצע בלוב. שם חוסל על-ידי המערב מנהיג מופרע ולא סימפטי - עם יכולת קטנה להזיק מחוץ לארצו. התוצאה הייתה התפרקותה של לוב כמדינה מתפקדת, מלחמה אין-סופית בין שבטים יריבים מימים ימימה והפיכת לוב ל"חנות נשק" ענקית. מלוב מייצאים כיום נשק לגורמים קיצוניים במדינות אפריקה שמדרום לסהרה, למצרים - לשימוש פנימי, ולסיני - עבור גורמים קיצוניים בחצי-האי וברצועת עזה. זאת היא תרומתה העיקרית של לוב שלאחר המהפכה לאנושות בכלל, ולמזרח התיכון בפרט.

התרומה השלילית של העולם החיצוני באה לידי ביטוי גם באי-הנכונות לעצור בכוח את ההתערבות האיראנית להצלת אסד, וחוסר הנכונות לסייע לגורמים מתונים בסוריה בשלבים ראשוניים של המרד. גם כיום קטנה מאוד הנכונות לסייע לכורדים בסוריה ובעיראק אל מול לוחמי IS. התוצאה היא התחזקות הגורמים הקיצוניים בקרב האופוזיציה הסורית ובמרחב הגובל בעיראק והמשך הלחימה והרציחות (ההדדיות). זה הבסיס למומנטום של תנועת IS, שנכנסת לריק שנוצר עקב החלשות המשטר בעיראק, והדרת הסונים על-ידי הממשלה השיעית בבגדד לאחר יציאת הכוחות האמריקנים. לכך מתווספים מצדו הסורי של הגבול (שנעלם מבחינה מעשית) אובדן השליטה של אסד במרחבים הצפון מזרחיים של סוריה, וחוסר היכולת של האופוזיציה הסורית להתאחד לכדי כוח של ממש לשם שליטה באזורים אלה. העולם עמד ללא מעש כשבסוריה נהרגו כרבע מיליון איש, ואולי יותר, ומספר הפליטים קרוב לעשרה מיליון, יותר משליש מתוכם מחוץ לסוריה, ובתנאים מחפירים. כמובן שאין לדעת

או להעריך כיצד הייתה בלימת הסיוע האיראני או הגברת הסיוע למורדים הפחות קיצוניים משנה את המציאות בשטח, אך ברור שהריק שנוצר כתוצאה מאוזלת היד הזאת אפשר את כניסתו של ארגון ה-IS.

למזלו של המזרח התיכון נכשלו המאמצים של גורמי חוץ למנוע או לעצור את מהפכת הנגד של הצבא במצרים. מאמצים שלו היו מצליחים ומשמרים את שלטון האחים המוסלמים במצרים, היו מביאים להגברת העוצמה של האסלאם הקיצוני עשרות מונים. המשך שלטון האחים המוסלמים במצרים והגברת התמיכה בשליחיו ברחבי המזרח התיכון, היו גורמים להחלשת השלטון הקיים בירדן (אולי עד כדי הפלתו), למעורבות טורקית אקטיבית הרבה יותר בלב המזרח התיכון בסיוע לכוחות הרדיקאליים בעולם הערבי, ואולי אף לעמידה של האחים המוסלמים בתוניס נגד המהלך הדמוקרטי שנכפה עליהם. הבעיות במצרים הן כרוניות, הן לא תיפתרנה בקרוב ובקלות על-ידי הגנרלים, אבל ההפיכה שהם הובילו נתנה זריקת עידוד לכוחות האנטי-רדיקאליים במרחב כולו ויצרה הזדמנות נוספת לטפל בבעיות שלא בדרכו של האסלאם הרדיקאלי.

לאירועים גדולים אלה יש להוסיף גורם משפיע נוסף, חשיבותו פחותה אך עדיין הייתה לו משמעות בעיקר בגלל התחזקות משקל הרחוב במזרח התיכון. גורם זה הוא קטאר. זוהי מדינה ננסית במפרץ בעלת כמות כסף אין-סופית שהחזיקה וחזקה אירגוני טרור כמו חמאס, ארגוני אופוזיציה בסוריה ואת ארגון האחים המוסלמים במצרים. בסיוע אל-ג'זירה, רשת הטלוויזיה שהיא מממנת, עשתה קטאר כל שביכולתה כדי לערער שליטים מתונים שאינם נכנעים לתכתיבי האחים המוסלמים במדינתם. אל-ג'זירה מנצלת את הגברת השפעתו של הרחוב עד תום, היא מצליחה לערער על הקיים, אך אין לה שום תרומה לבנייתו של משהו אחר בעל ערך ליציבות עתידית. כלל ההיחשפות של החברה הערבית לתקשורת בעקבות מהפיכת האינטרנט חשובה כגורם חברתי חדש, אך ההסתה שהובילה קטאר היא המשמעותית ביותר בהיבט ההשפעה על הרחוב הערבי. הסעודים ומדינות המפרץ העשירות עשו ועושות למזעור ההשפעה של קטאר, אך את הנזק שהיא כבר גרמה ליציבות באזור קשה לבטל.

חשוב להדגיש, דווקא על רקע הטעויות שעשה המערב במהלך מאורעות האביב הערבי: לא כוחות חיצוניים הביאו במעשיהם ובמחדליהם למהלכיו ולתוצאותיו העגומות. בלב הייתה להם תרומה בצד השלילי, הם לא מנעו תופעות רעות גם כשאולי עדיין אפשר

היה למונען בסוריה ואולי האיצו תהליכים במצרים. אך האביב הערבי הוא תוצאה של קשיי החברה הערבית ושל בגידת השליטים במחויבות שיש גם לדיקטטורים לספק לבני עמם את הצרכים הראויים. לא העולם החיצוני הוא האשם בכל אלה.

את ההבחנה על חוליי המזרח התיכון שמעתי מפי בכיר מצרי לפני למעלה מחמש עשרה שנים. בשיחה על המזרח התיכון הוא טען כי באזור יש רק ארבע מדינות אמיתיות: מצרים, טורקיה, איראן וישראל. כשהבעתי את תמיהתי על כך שאין ברשימה שלו מדינה ערבית נוספת למצרים, הוא ענה: "אלה לא מדינות, אלה משפחות עם דגלים". אבחנה ברורה זו, לא מדויקת וכללית ככל שתהא, מגדירה היטב את אחת הסיבות החשובות למאורעות האביב הערבי - בחלקו היה זה עולם מלאכותי שנבנה לצרכי המדינות המנצחות במלחמת העולם הראשונה.

בהכללה, ברמה הפילוסופית, המתואר עד כאן נוגע במאבק המתנהל בעולם המוסלמי בכל הנוגע להתמודדות עם תופעת המודרנה, שהמדינה במרכזו. זהו לב הסכסוך הפנימי בתוך האסלאם ובמידה רבה מהותו של המאבק של גורמי האסלאם הרדיקאלי נגד העולם כולו. האסלאם לא עבר את המהפך שעברה הנצרות מאז ימי הביניים ואת ההפנמה שעברה היהדות. החיבור הבלתי ניתן להפרדה בין הדת, המדינה והחיים האישיים, הוא חלק מהבעיה שמפריעה לקהילות אסלאמיות להתמודד עם העולם המודרני, וזאת במידה רבה הסיבה שהם חשים מודרים ממנו. זאת מהותו של הפונדמנטליזם האסלאמי המנסה לחיות היום, ללא עדכון משמעותי, את חיי המאה של הנביא מוחמד. גישה זאת מקבלת פנים מאיימות ואכזריות כשתנועות אלה עוברות ממחשבה למעשה, ברצינות, ללא פשרות וללא גמישות. הגדרות אלה נכונות גם כאשר בוחנים את המאבק של תנועות אלה נגד השליטים והיריבים בתוך האסלאם. התוצאה היא שבעשר השנים האחרונות, על אף המאבק הבלתי פוסק נגד הפולשים המערביים לאפגניסטן ולעיראק ונגד ישראל, הרגו תנועות האסלאם הרדיקאלי הרבה יותר מבני דתם, שיעים וסונים כמוהם, חלקם אף דתיים מאוד בכל קנה מידה. הצרוף של קנאות ואכזריות גובה מחיר דמים נורא בקרב עמי האסלאם בכלל ובקרב הסונים בפרט. הצרוף של קנאות דתית ותחושה של עולם לא הוגן, שאינו נותן ביטוי בהתנהגותו למה שהם תופסים כאינטרס ואידיאולוגיה דתית מוסלמית, הופך את המאבק לקשה ואכזרי.

המסגרת העולמית

ארבע תופעות עולמיות המעצימות את אי-השקט במרחב חברו לאירועי האביב הערבי שמקורם כאמור בעיקר בתהליכים פנימיים באזור.

1. אין היום ארגון בין-לאומי ראוי לשמו אשר מתפקד כבורר יעיל, מפשר וכופה על מדינות סוררות המערערות את היציבות, המתערבות אצל שכנותיהן, הממנות ומפעילות טרור או ההורגות את אזרחיהן (איראן, צפון סודן, צפון קוראה וסוריה הן הבולטות ברשימה אך לא הבלעדיות). האו"ם, הארגון הגדול ביותר שבו נתלו תקוות רבות אחרי מלחמת העולם השנייה, פשט את הרגל. פשיטת הרגל בולטת הן מבחינה מעשית - משום שהמעצמות מנטרלות האחת את השנייה ואת פעילות האו"ם בעת הצורך, והן מבחינה מוסרית - העצרת הכללית פועלת על בסיס רוב אוטומטי, ללא קשר לצרכים האמיתיים של הקהילה הבין-לאומית. מאחר ולכל מדינה זכות הצבעה באו"ם יכולות קבוצות מאורגנות להעביר כמעט כל החלטה בעצרת הכללית, כשהקבוצה ההומוגנית הגדולה ביותר באו"ם היא זו המורכבת מחמישים ושבע המדינות המוסלמיות (כמעט מחצית מ"גוש המדינות הבלתי מזדהות"). אין פלא שבהרכבו הנוכחי האו"ם מעביר החלטות מוזרות ואינו רלוונטי כלל לנעשה במזרח התיכון ובמקומות אחרים. כשאיראן או סודאן הן מדינות חברות בוועדה לזכויות האדם (שכמחצית החלטותיה מכוונות נגד ישראל) ואיראן היא חברה מובילה בוועדה למניעת הפצת נשק - האו"ם הופך לארגון מגוחך המעליב את מקימיו, שציפו ממנו לגדולות. לאחר נפילת ברית המועצות נדמה היה כי העולם ייצור כלים בין-לאומיים חזקים ויעילים, בתחום המשפטי ובתחום המדיני, על בסיס אמונות חדשות וישנות או כהתפתחות טבעית המשוחררת מהמאבק הבין-מעצמתי, שבלם כל תהליך בעת המלחמה הקרה. אף אחת מההתפתחויות החיוביות הללו לא התממשה, נהפוך הוא. גם בית הדין הבין-לאומי בהאג, כמו הוועדה לזכויות האדם, עומד ל"החטף" לצרכי המאבק הפלסטיני בישראל, ואם הפלסטינים יצליחו בכך, יהפוך גם הוא לגורם לא רציני ולכן לא חשוב.

2. ארצות הברית של אמריקה מנסה להקטין את המחויבות שלה לבעלי בריתה בכלל, ובמזרח התיכון בפרט, ובחלק מהמקרים אינה מוכנה לשלם את המחיר הנדרש לשמירת ה"פקס אמריקנה". היא אמנם נותרה מעצמת העל היחידה, גם כשכוחות אחרים צוברים כוח (בעיקר סין) או מנסים לשמור על כוחם (רוסיה, למשל), אבל

נמאס לה להיות השוטר של העולם אף-על-פי שאין לה תחליף. יתר על כן, לאחר המשבר הכלכלי החמור של 2008, ארצות הברית נתפסת כמי שאינה כתמול שלשום גם מבחינת כוחה וחוסנה הכלכלי, עניין רב חשיבות באופן שבו מדינות האזור תופסות אותה ואת כוחה (אם כי מצב זה משתנה לטובה מתחילת 2015). ארצות הברית אכזבה את ידידיה והפגיעה את מתנגדיה כשהזניחה ידידים והתעלמה מהם בעת שהיו במצוקה (מובארק כמשל). החלטות הממשל, על היציאה המוקדמת מעיראק - מבלי להמתין לבניית הצבא העיראקי באופן הראוי, ועל פינוי אפגניסטאן - מבלי להשאיר שלטון חזק דיו להתמודדות עם הטאליבן, פגעו מאוד במעמדה של ארצות הברית באזור. השפעה שלילית דומה הייתה גם להימנעותה מתקיפת משטרו של אסד אחרי שחצה בבוטות את הקו האדום של שימוש בנשק כימי, קו שהוצב על-ידי הנשיא עצמו, כמו גם לעמדותיה "הוותרניות" בעיני חלק ממדינות האזור במשא ומתן עם איראן. העובדה שבמאבק לעצירתה של איראן מלרכוש יכולת גרעין צבאי וויתרו האמריקנים, הלכה למעשה, על האופציה הצבאית הייתה בעלת חשיבות רבה לאופן שבו מדדו גורמים רבים את מחויבותה של ארצות הברית לאזור בכלל ולמניעת סיכונים (קיומיים) מבנות בריתה. יותר משארצות הברית נחלשה באופן אובייקטיבי, היא איבדה חלק ניכר מנחישותה לפעול, ועל כן איבדה קרדיט רב אצל מקבלי ההחלטות באזור.

3. אין היום כוח עולה אחר, מדינה שהולכת ומתחזקת אשר מוכנה לקחת על עצמה ולו שמץ מהמאמץ שנטלה על עצמה ארצות הברית במהלך מאה השנים האחרונות. אף אחד מהכוחות העולים בכלכלה ובתחומי היכולת הצבאית והטכנולוגית, אינו חש שיש לו ולו מעט מאותה אחריות כלל עולמית שהניעה את ארצות הברית מאז מלחמת העולם הראשונה. שום מנהיג בעולם אינו מוכן להקריב את צבאו עבור "ערכים עולמיים", ולכן כולם מנהלים מדיניות אגואיסטית המתחשבת רק בצרכי המדינה בה הם שולטים. כפי שנאמר לי על-ידי פקיד בכיר במדינה הולכת ומתעצמת: לנו יש אחריות רק לדבר אחד, שלאזרחים שלנו תהיה מספיק אנרגיה לחימום בחורף. לכן, הוא הסביר, מדינתו לא תבצע במלואן את הסנקציות הנדרשות נגד איראן בתחום הנפט.

4. אירופה נעלמה מהמשוואה המזרח תיכונית (ואולי העולמית). אין לה את האמצעים, הרצון והמבנה הפוליטי המאפשר קבלת החלטות וביצוען, ולכן על-אף קרבתה הגיאוגרפית למזרח התיכון, אין לה כמעט השפעה על הנעשה באזור. למדינות מסוימות באיחוד יש חשיבות גדולה יותר משל האיחוד כגוף מדיני אחד, אך

ויתורן על כוחן הצבאי השאיר אותן מחוץ למעגל ההשפעה בעתות משבר מעין זה שבפניו עומד המזרח התיכון. היום שבו הפרלמנט הבריטי הצביע נגד שימוש בכוח כלפי אסד לאחר שהפעיל נשק כימי נגד אזרחיו (אוגוסט 2013), יהיה בעתיד סמל ליציאתה של אירופה מעמדת השפעה של ממש על הנעשה במזרח התיכון. אירופה נותרה בעלת חשיבות כמובילת הגוש הדמוקרטי הגדול ביותר מבין כלל מדינות המערב וכשותפת סחר חשובה לכמה מדינות. לכן בהתנהגותה היא יכולה להשפיע על ישראל, אשר רואה עצמה כחלק מהגוש הדמוקרטי, אך זאת יכולת ייחודית והיא אינה תופסת ביחס למדינה או קבוצה אחרת במזרח התיכון.

מעבר לכך, קשה עדיין להעריך כיצד ישפיעו על המזרח התיכון השינויים הנובעים מכך שעצמאותה האנגרטית של ארצות הברית קורמת עור וגידים. המזרח התיכון הוא עדיין מקור נפט וגז מהחשובים והגדולים בעולם עבור אסיה ואירופה, אך ארצות הברית כבר תלויה בו הרבה פחות לצורך זה. יתר על כן, השוק רווי היום בנפט ואם ארצות הברית תחליט לייצא גז, הוא יוצע בכמויות גדולות לטובת כל החפץ בכך. מדובר על שוק שבו מחירי האנרגיה, המקור הכספי של המדינות העשירות במזרח התיכון, יורדים. המציאות החדשה עלולה להחריף את מידת ההתנתקות של ארצות הברית ממחויבותה למזרח התיכון, ולספקיות הנפט שסעודיה בראשן. ברור שהיכולת של מדינות הנפט במזרח התיכון לגייס את ארצות הברית תקטן, וכך גם יכולתן להשקיע כסף גדול לצרכי ניהול מדיניות החוץ שלהן. הדבר נכון לגבי תשלומים גדולים של סעודיה והאמירויות למצרים, כדי להצילה מציפורני האחים המוסלמים השנואים במפרץ, כמו גם להשקעות איראניות בלבנון, בחזבאללה ובסוריה. השינויים במשק האנרגיה רק מתחילים להשפיע על העולם והאזור, נכון יהיה לעקוב אחריהם, עקב חשיבות שוק זה למדינות מובילות במרחב.

ברור שגם אם ארצות הברית תהיה עצמאית מבחינה אנרגטית ולא תזדקק ליבוא אנרגיה מן המזרח התיכון, עדיין יהיה לה אינטרס לשמור את היחסים המיוחדים עם מדינות הנפט העשירות, הן כקונות חשובות של אמצעי לחימה בסכומים המשפיעים על הכלכלה האמריקנית, והן משום שהיא לא תרצה לאבד מקורות כוח והשפעה בעולם למתחרות כסין או רוסיה. הלכה למעשה, מסוף 2014, מנהלת סעודיה מלחמה כלכלית, כולל הורדה דרסטית של מחירי הנפט, במטרה להוציא ממעגל הייצור והשיווק את המדינות המייצרות נפט יקר יותר, ובראשן ארצות הברית, וזאת כדי לא לאבד את חלקה בשוק הנפט בעתיד. לכשיסתיים מאבק זה על שימור חשיבות

סעודיה, והמזרח התיכון בכלל בשוק האנרגיה תתבהר מעט התמונה בנושא ויהיה ברור יותר מקומו של שוק האנרגיה והשפעת השינויים בו על העולם החדש.

כאמור, החיבור בין ההתפוצצות הפנימית של המזרח התיכון ובין היעדרותו של כוח חיצוני, מעצמתי או בין-לאומי, שיכול ורוצה להרגיע או לעצור את הכוחות הפראיים המשתוללים בו - מעצים את התוצאה הכאוטית.

האם ניתן להסב את הגלגל לאחור?

האם בכוחו של מאמץ הלחימה לחיסול ארגון ה-IS, עליו הכריז הנשיא אובמה ב-10 בספטמבר 2014, לשנות את המהלכים במזרח התיכון? להערכתי התשובה שלילית, הן במעגל הקטן של הלחימה ב-IS, וודאי שבמעגל הגדול של המאבק נגד רדיקאליזציה אסלאמית במרחב הענק של המזרח התיכון.

ארצות הברית אינה יכולה להצליח בלחימה נגד תנועת "המדינה האסלאמית" ללא השקעה גדולה הרבה יותר. על מנת "להרוס את הארגון", המטרה עליה הכריז הנשיא, נדרשת פריסתם של כוחות קרקעיים משמעותיים כדי לסייע לכורדים ולאחרים להתמודד עם צבא מדינת האסלאם שיכור הניצחונות וצמא הדם. אם יש תקווה כי כוחות כאלה ייבנו בעיראק, על בסיס הצבא העיראקי והכוחות הכורדים, ברור שאין לכך שום בסיס בסוריה. צריך להפנים שמה שפעל לטובת המשתמשים בכוח אווירי בקוסובו, ואפילו במבצע האחרון בעזה, אינו רלוונטי מול כוחות שאין להם מחויבות לשום קהילה במרחב. למנהיגי תנועת המדינה האסלאמית יש מחויבות רק לעצמם ולאנשיהם הנלחמים בשדה הקרב. בשלב זה זו "הקהילה" היחידה שגורלה חשוב למנהיגים אלה. לכן, כל עוד לא יושמדו אנשיהם אין דרך לפגוע במשהו חיוני עבורם. המצב שונה לחלוטין מלחימה נגד צבא של ממשלה שיש לה מידה מסוימת של מחויבות לאזרחיה, ואפילו מלחימה בחמאס, שהמחויבות שלו לאזרחים מינימלית אך קיימת. כאן מדובר במלחמת שמד, במובן הפרימיטיבי ביותר של המילה. הטכנולוגיה המתקדמת של המאה העשרים ואחת צריכה להתמודד עם אתגר המלחמות העתיקות: להרוג את חיילי הצד השני. כאמור, במלחמה שכזאת אפשר להצליח רק בעזרת כוחות קרקעיים בעלי יכולת של ממש, בעיראק, מלבד מלכודים (אולי) אין כאלה, וודאי שלא

בסוריה (השאלה המקצועית הנוגעת להיעדר מודיעין ברמה טובה כתנאי הכרחי להצלחת מבצע אווירי כנגד אויב מסוג זה, ולאופן השגתו עבור כוחות האוויר דורשת דיון נפרד).

במעגל הרחב ניתן להמשיך את מאמצי ארצות הברית ובנות בריתה לזריקת אבנים לנהר המיססיסיפי בתקווה לשנות את מהלכו. הגל של האסלאם הרדיקאלי הוא גל היסטורי שקשור להתפתחויות שחלו בעולם המוסלמי במשך עשרות שנים, ולמאבק על קביעת אופיו וזהותו. זרעיו של המשבר נזרעו כאמור עם נפילת האימפריה העות'מאנית בתחילת המאה העשרים, לפני מאה שנה, והוא הולך וצובר אנרגיה מאז 1979, קרי כבר למעלה משלושים וחמש שנה. השפעה של ממש על גל שוצף זה קשה ביותר ואולי בלתי אפשרית גם עבור ארצות הברית. הוא רחב מדי בהיקפו הגיאוגרפי ועמוק מידי מבחינה דתית ותרבותית.

מאחר וזה המצב, צריך לאתר את המקומות המסוכנים ביותר בשיטפון הזה ובהם להתרכז, כדי למנוע את האסונות הגדולים יותר. אפשר להתווכח אם הצלחתו של ארגון המדינה האסלאמית (IS) לאחרונה ושליטתו במרחב כה גדול, מצביעים על סכנה גדולה יותר מאשר מאתיים וחמישים אלף סורים הרוגים, רובם בידי נשיא סוריה, אסד, ואנשיו. אין לזלזל באכזריותם של אנשי ארגון IS, וודאי לא בחיסולן של עדות שלמות, רק משום שאינן מוסלמיות (דרך אגב, תהליך היעלמותם של הנוצרים מהמזרח התיכון הוא תהליך היסטורי מעניין, המקביל להתחזקות של תנועות האסלאם הרדיקאלי. יש מקומות, כמו בית לחם, לבנון ועזה, אותם עוזבים הנוצרים תחת לחץ הסביבה אך ללא שפיכות דמים, ויש מקומות בהם הם נאלצים לבחור בין פליטות להשמדה - בעיראק למשל). אבל השאלה החשובה אינה מי מעורר יותר אמוציות שליליות באכזריותו אלא מי מסוכן ומשמעותי יותר לעתיד העולם. לדעתי אין ספק שאיראן גרעינית היא איום הרבה יותר משמעותי מ-IS בכל קנה מידה.

מעמדה של איראן במזרח התיכון התחזק מאוד בעשור האחרון. האיראנים היו לא רק מי ששלחו את גל הנפץ הראשון אל המזרח התיכון במהפכה של 1979, הם גם אלה שהיו מוכנים להשקיע, ממון ודמים, כדי לקדם את האינטרסים שלהם יותר מאחרים, והם ידעו לנצל היטב את החולשות שהתגלו במערכת המוסלמית/ערבית והבין-לאומית. על אף התחרות בין הפרסים לבין הערבים בכלל, ובין השיעה

הפרסית לעיראקית באופן מיוחד, השכילו האיראנים להגיע לכדי השפעה כמעט מוחלטת בנקודות מוקד חשובות של הסכסוכים השונים תוך הסתייעות בעדות השיעיות בכל אחד מהמקומות הללו (תימן, עיראק, סוריה, לבנון ואפילו עזה, ללא אף שיעי...). איראן חשה ככל הנראה גם את חולשתה של ארצות הברית וחששותיה מהסתבכות באירוע שיחייב הפעלת כוח צבאי באזור. בעקבות הבנה זו איראן עסוקה לאחרונה בניסיון לגייס את ארצות הברית, כ"פרטנרית" חדשה, בזכות יכולתה של איראן לסייע לארצות הברית במלחמה ב-IS. עוד דוגמה ליכולת האיראנית להשקיע ולהתחבר, כדי להשפיע, בזכות הנכונות להשקיע מול חולשת הסביבה. לאיראנים יכולות אלה אינן מספיקות, הם רואים עצמם מעצמה, אזורית לפחות, ובעלי שליחות דתית מעבר לאזור, לשם כך הם רוצים להשיג נשק גרעיני. נשק גרעיני בידי טהראן השיעית יאיים על כל האזור ויהיה הבסיס למרוץ חימוש גרעיני מואץ, שתוצאתו הבלתי נמנעת תהיה פצצה גרעינית בידי יותר מגורם סוני אחד תוך זמן לא ארוך (הסעודים הודיעו שירכשו יכולת גרעינית במידה שתהיה כזאת לאיראן, המצרים רמזו על כך וגורמים טורקים אמרו זאת לאנשי סגל של חברים בקונגרס האמריקני). נשק גרעיני בידי המדינות הסוניות השונות יקרב את החימוש הגרעיני לידיים של ארגוני טרור. מסע החימוש הגרעיני במזרח התיכון יהווה את סופו של ה-NPT, אחד ההישגים היחידים של המערכת הבין-לאומית בהקשר של מניעת תפוצתו של נשק גרעיני. עוד לפני כן, המזרח התיכון תחת מטריית גרעין איראני יהיה גן עדן לאירגוני טרור קונוונציונליים, שלא יהססו להשתמש בנשקם, תוך ידיעה שהעולם יחשוש מאוד לפעול נגדם בסביבה בעלת פוטנציאל לעימות גרעיני. האזור כולו ישקע עוד יותר בביצה של אלימות תחת מטריה גרעינית שתנטרל כל יכולת לפעול נגד גורמים רדיקאליים. מכל הסיבות הללו ברור שגם ללא רגישותה של ישראל, התגרענותה של איראן מאיימת על האזור והעולם הרבה יותר מהצלחתו של ארגון ה-IS, על אף רצחנותו מעוררת הסלידה. זו דוגמה לניתוח שחשוב ונכון לעשות כדי להתמקד במאבק בגורמים היותר מסוכנים העלולים להתפתח עקב המצב באזור, מתוך הבנה שאי-אפשר להתגבר על כל בעיות האזור.

המשמעות לישראל

בתוך הים הסוער הזה ניצבת מדינת ישראל כאי בודד. ישראל היא המדינה היחידה במרחב הענק, שממצרי גיברלטר ועד הודו, שאינה מוסלמית ואינה ערבית. יתר על כן, ישראל היא המדינה היחידה במרחב שהיא דמוקרטיה המתבססת על חברה פתוחה במובן העמוק (הפופריאני) של המילה. פעם נהגו לציין שגם טורקיה היא דמוקרטיה, היום ברור שזאת אמירה בעייתית מאוד מבחינה עובדתית. לאחרונה יש המציינים את תוניס כקדן אור באפילה של הדיקטטורות הישנות והחדשות, אך על-אף התקווה שהיא נוטעת, מן הראוי לבחון את עמידותה כדמוקרטיה לאורך מעט יותר זמן, וודאי שבינתיים אין היא מודל לשום מדינה אחרת באזור.

יכולתה של ישראל לשנות את המתרחש באזור קטנה ביותר, היא אינה יכולה לשנות בכוח את המזרח התיכון, וגם להסכם בינה לבין הפלסטינים לא תהיה השפעה על המתרחש בו. לסכסוך של ישראל עם שכניה הקרובים לא הייתה השפעה על האירועים החשובים במרחב או על הגורמים העיקריים שתרמו לרעידות האדמה שיצרו את השבר הנוכחי במזרח התיכון. לכן אין לתלות בפתרון הסכסוך הזה דבר מעבר לעצם הפתרון. הסכם פלסטיני-ישראלי לא יקל על הסכסוכים האחרים, ולא יכה אף אחת מהמחלוקות המזינות את ההתרחשויות העכשוויות באזור. הסכסוך אינו רלוונטי לאף אחד מגורמי השסע הקורעים את המזרח התיכון. ההסכם חשוב לישראל ולפלסטינים, אך לא תהיה לו השפעה מעבר לכך.

עם זאת על ישראל להיות ערה לאפשרות שבגין השינויים בסביבה המזרח תיכונית ובעולם תיפתחנה בפניה אפשרויות חדשות לשיתוף פעולה עם חלק משכנותיה, אלה שמעדיפות את הסטטוס קוו על פני שינויים רדיקאליים ואלה החוששות מאיראן גרעינית. הדרך לשיתוף פעולה פומבי שכזה עוברת בהכרח דרך הסכם עם הפלסטינים. ההסכם חיוני לא מפני שמישהו ממנהיגי ערב חושב שהוא חשוב, או מפני שמנהיגי ארצות ערב מתעניינים בגורל הפלסטינים - הם לא. אבל איש מהם לא יכול להתעלם מהרחוב, וודאי לא בימים אלה שאחרי אירועי האביב הערבי. ברחוב, מסיבות שונות, העניין הפלסטיני עדיין מהווה סמל, הוא עדיין במרכז תשומת הלב והרגשות של רבים מאוד. לכן, התועלת היחידה למזרח התיכון מהסכם ישראלי-פלסטיני תהיה בגין היכולת לשנות את מערך היחסים הפומביים של ישראל עם חלק

ממדינות ערב. ייתכן שבתקופה שלאחר הסכם, עקב אובדן חלק מהאמון שניתן על-ידי כמה מדינות חשובות בארצות הברית, יהיו מי מהן שיראו בישראל, החזקה והיציבה, תחליף מה לעוגן האמריקני שהולך ונעלם. אם כך יהיה, ושיתוף הפעולה עם מדינות אלה יתפתח, אפשר שהתהליך שלאחר הסכם יסייע ליציבות במזרח תיכון. אך חשוב להדגיש, אף אחת מבעיות היסוד של האזור לא תיפתר ולא תושפע מההסכם שיפתור את הסכסוך הארוך בין ישראל לבין פלסטינים.

עם הסכם ובלעדיו, ישראל אינה יכולה להתעלם מהמתרחש לאורך גבולותיה ומעבר להם, מאחר שהיא נמצאת בלב העולם הערבי והמוסלמי הגדול. חלק חשוב מהצבאות הסדירים באזור, אלה שאיימו על ישראל מאז הקמתה, נמוגו (צבא עיראק) או נפגעו קשה (צבא סוריה). אבל על גבולותיה מתבססים כוחות מעולם האופל של המזרח התיכון הרוגש: בחצי האי סיני - כוחות של סלפים קיצוניים וניצני ה-IS; בעזה - הזרוע הפלסטינית החמושה של האחים המוסלמים, החמאס, וארגון הג'יהאד האסלאמי; בלבנון - הוקם על-ידי האיראנים ארגון החזבאללה, ארגון הטרור החזק בעולם, בעל יכולות צבאיות מתקדמות, למעלה ממאה אלף טילים ורקטות, טילי חוף ים, טילים נגד מטוסים ועשרות אלפי לוחמים חמושים ומאורגנים היטב שלחלק מהם ניסיון קרבי מלחמתם בסוריה. בסוריה עצמה בוקה ומבולקה - חלק ממנה נשלט על-ידי קבוצות סוניות קיצוניות ברמה זו או אחרת, כשבקצה הקיצוני ניצב ארגון המדינה האסלאמית. זה הארגון עליו הכריז הנשיא אובמה מלחמה. שלטונו של אסד מוחזק בכוח המעורבות האיראנית ולוחמי החזבאללה (בסיוע רוסי שקט, אך אפקטיבי). אסד תלוי בחזבאללה ולכן מסייע לארגון ככל יכולתו, כגשר מאיראן ובהעברת חלק מיכולותיו הצבאיות, היותר מתקדמות ומאפשר לחזבאללה להקים מערך חדש אל מול ישראל ברמת הגולן. ישראל מוקפת ארגוני טרור בעלי יכולות התקפיות לא מבוטלות כמעט מכל עבריה. יכולתם אולי אינה גדולה כיכולתם של צבאות סדירים (חזבאללה הוא יוצא דופן מבחינה זאת בהקשר ליכולות האש שלו), אבל בגלל אופיים צריך לקחת בחשבון מעבר משיגרה ללחימה מולם תוך זמן קצר ביותר וללא הכנות מרובות (ולכן בהפתעה). מדינת ישראל תתמודד בשנים הקרובות בארגונים חמושים לא מדינתיים הערוכים ומתחזקים סביבה. על הלחימה בהם לקחת בחשבון את התמונה הרחבה יותר של המזרח התיכון ואת עליית האסלאם הרדיקאלי. הבנה כזו תבהיר כי ככל הנראה לא מדובר בלחימה שבסופה זרועים כלי משחית בשדה

הקרב ותבוסת האויב ברורה וניכרת לעין. זה מאבק סיזיפי שבו כרוכים לוחמי ארגוני הטרור באזרחים, אוהדים לטרור או אדישים לו, אך בהימצאם שם הם מסבכים את הלחימה שמורכבותה פוגמת ביכולתו של צה"ל לפעול בחופשיות.

חשוב לזכור כי על אף ההבדלים הרבים בין ארגוני הטרור השונים, ועל אף שחלק אחד מתוכם רואה בחלק האחר אויב, ואף מוכן להשמידו - יש לכלל ארגוני האסלאם הרדיקאלי יסוד משותף: כולם מאמינים שהאסלאם צריך לשלוט בעולם. הוויכוח ביניהם, לעתים עד מוות, הוא על השאלה: איזה אסלאם. על בסיס משותף זה, של עליונות האסלאם, הם מאוחדים בשנאה לישראל (ולא רק לה), ובחלק מהמקרים אף מוכנים להתגבר על המאבק ביניהם ולסייע האחד לשני להילחם בה, כשהם נותרים משני צדי המתרס האסלאמי. כך יכולה איראן, ההורגת בימים אלה סונים בסוריה בעיראק ובבלוצ'סטאן, לבנות את הארגון הסוני הג'יהאד האסלאמי ולשלוח עזרה ככל שניתן לחמאס, הסוני רדיקאלי. האמירה בערבית כי "אני נגד אחי, אחי ואני נגד בן הדוד ושלושתנו נגד השכן" מקבלת ביטוי מעשי מאוד. כמעט כולם מאחדים כוחות נגד המערב וישראל, על אף התיעוב ההדדי ביניהם והנכונות להרוג האחד את השני במקומות בהם הם מתחרים ביניהם על הבכורה. המשותף ביניהם חזק מהמפריד כשהדבר נוגע לאויב שמחוץ לאסלאם, שכן עבור כולם "האסלאם הוא הפתרון".

בין אם ישראל רוצה בכך ובין אם לא, היא מדינה מערבית כמעט בכל מרכיביה ולכן נתפסת על-ידי רוב תושבי האזור כגורם זר, קולוניאלי, כמוצב חוץ של העולם האחר, העוין, הדמוקרטי ליברלי. כידו הארוכה של המערב בהובלת ארצות הברית, בלשון האיראנים: "השטן הקטן" המייצג את "השטן הגדול". יתר על כן, רוב הישראלים רוצים להישאר כאלה ולא להידמות לשכנים, על אף שהדבר מטיל על ישראל מגבלות לא פשוטות בהתנהגותה, בשלום ובמלחמה, ולעניות דעתי, טוב שכן. עם זאת אסור לשכוח את העיקר: בעולם אכזרי שבו אויבי ישראל משתמשים בנשק של המאה העשרים ואחת, אך נלחמים והורגים על פי כללי ההתנהגות של המאה השביעית, לא יהיה לישראל מקום. היא תושמד - אם תאבד מכוחה או את הנחישות הנדרשת כדי להשתמש בו. ייקח זמן רב ולא מעט מלחמות, עד שניתן יהיה להעתיק את הכללים של אירופה הנוכחית, או את מערכת היחסים בין קנדה לבין ארצות הברית, אל המזרח התיכון מבלי לגרום לקטסטרופה.

לאחרונה נאמר לי על-ידי מנהיג של מדינה מערבית, שכבר פרש מתפקידו, כי גם אם אינו אומר זאת בקול רם לציבור בארצו, הוא מבין שישראל עומדת בחזית המאבק של העולם הדמוקרטי והמודרני נגד כוחות האסלאם הרדיקאלי. זאת הבחנה נכונה שיש לה מסקנות מעשיות: יש חשיבות עליונה הן לחזותה של החרב הישראלית והן לנכונותה של ישראל להשתמש בה, ולא רק עבור עצמה. גם אם המדינות הדמוקרטיות האחרות אינן מוכנות להודות בכך.

להסכמים אליהם תגיע ועליהם תחתום ישראל, לא תהיה משמעות מעשית בעולם הנרקם במזרח התיכון, אם לא יהיה בידיה את הכוח להגן עליהם. יתר על כן, התפתחויות כמו התחזקות הכוחות האסלאמיים, כמו ארגון ה-IS, או פצצה גרעינית בידי איראן הופכים את ההסכם עם הפלסטינים לבעייתי מאוד. במצבים אלה גדל מאוד הסיכוי שמי שיחתום על ההסכם עם ישראל הוא לאו דווקא מי שישלוט בסופו של דבר בשטח ויקבע את היחס לישראל. אפשר, ואף סביר, שהגורמים הרדיקאליים ביותר בעולם המוסלמי ישלטו גם בגדה המערבית ובעזה, ישירות או דרך שליחים, והם שיקבעו את כללי ההתנהגות כלפי ישראל. כל הסכם עם הפלסטינים חייב להתבסס על ההבנה שאין בכוח מי שחתום על ההסכם, או כל אחד אחר הערב לו, למנוע הקצנה אסלאמית גם בקרב הפלסטינים. החמאס זכה בבחירות חופשיות בקרב הפלסטינים כבר בשנת 2006, אין סיבה לחשוב שכוחו נחלש מאז, להפך, הוא ככל הנראה חזק יותר. גם אם יבחר יורש לאבו מאזן מקרב תומכיו, איש אינו יכול לערוב לחוזקו של השלטון הפלסטיני וליכולתו לעמוד מול גל האסלאם הרדיקאלי שעלול להוביל לשלטון קיצוני עוד יותר מזה של החמאס. כדי לענות על תרחיש אפשרי של שלטון רדיקאלי מאוד ברמאללה, בטווח של מרגמה מבניין הכנסת בירושלים, חייבים אמצעי הביטחון שיינקטו כחלק מההסכם להיות נוקשים ביותר. בהסכמי אוסלו החששות הללו לא נלקחו בחשבון והתהליך הוביל למצב שאפשר לפלסטינים שיצאו מהשטחים שהיו בשליטה פלסטינית ביהודה ושומרון, להרוג באביב 2002 מאה עשרים ושניים אזרחים ישראלים בחודש אחד. ישראל לא הצליחה לשנות את המצב עד שכבשה מחדש את כלל הגדה המערבית (השליטה האזרחית בפלסטינים במרחב נותרה בידי הרשות הפלסטינית). אסור לחזור על אותה טעות בעתיד.

על אף שהסכם אינו נראה באופק על ישראל להמשיך ולנסות להגיע אליו. אין דרך קלה לשם כך וחילוקי הדעות בין ישראל לבין הפלסטינים לא ייעלמו בהינף יד או תמורת ויתור ישראלי זה או אחר. הבעיה העיקרית שמעיקה על הפלסטינים אינה

כיבושי 1967 והשליטה הישראלית בגדה המערבית. הם אינם מקבלים את תוצאות ההתמודדות שלאחר החלטת האו"ם ב-1947. הם לא מקבלים את קיומה של מדינת ישראל בגבולות הפסקת האש של 1949. מסתבר שנוסחת ה"שטחים תמורת שלום" הייתה אשליה, לא היא עומדת בלב העניין הפלסטיני בהקשר לסכסוך, אלא קיומה של מדינה יהודית במרחב שאותו רואים הפלסטינים כמולדתם. יפו, טבריה וצפת בשליטת ישראל מעיקות יותר מהמחסומים של צה"ל ביציאה מחברון או משכם. לכן, ראשית על הפלסטינים להפנים שישראל תמשיך להתקיים כמדינת הלאום של העם היהודי והפליטים הפלסטינים יהיו חייבים לקבל את העובדה שלא יגיעו לישראל. מעבר לכך, על רקע המזרח התיכון הגועש והקיצוני ברוב חלקיו, ככל שהדבר רגיש וקשה, על הפלסטינים להבין שחלק מאבטחת ביטחונה של ישראל מותנה בפריסת צה"ל באזורים חיוניים, אזורים ששהייתו בהם תביא בהכרח לבידוד של ממש בין העולם הערבי לבין המדינה הפלסטינית. אם לא כן, עלולה ישראל לסייע, בחתימתה על הסכם ופינוי השטח, לבנייה של כוח פונדמנטליסטי מסוכן בקרבת מרכזי האוכלוסייה שלה, כוח אשר ישתמש בעצמאות הפלסטינית על מנת לבנות יכולת טרור שתכליתו השמדת ישראל. אי-אפשר להניח שדווקא בקרבתה של מדינת ישראל תפרח הישות הערבית היחידה שתהיה דמוקרטית שוחרת שלום. ייתכן שבעוד דור או שניים ניתן יהיה להעריך צורך זה מחדש. כיום, על רקע המזרח התיכון הנוכחי, מדובר בצורך חיוני. כאמור, הסכם כזה לא יקל על אף אחד ממקורות המצוקה של המזרח התיכון, אך יאפשר לישראל לפתח את יחסיה עם כמה ממדינות האזור.

סיכום

הנרי קיסינג'ר כתב באחד מספריו ש"המניעים לעימותים במזרח התיכון דומים למניעים שהיו באירופה במאה השבע עשרה"..." ו"שהביאו למלחמת שלושים השנה". קרי, המזרח התיכון מתנהל כפי שאירופה התנהלה לפני "הסכם ווסטפליה" שנחתם ב-1648, לאחר מלחמת שלושים השנה. מכאן עולה שהמזרח התיכון מפגר אחרי העולם המודרני ביותר משלוש מאות וחמישים שנה בכל הקשור למלחמה ושלום ולמערכות היחסים בין המדינות והקבוצות השונות. אבל המשמעות אינה טכנית, של כמות שנים, אלא מהותית. ב"הסכם ווסטפליה" ניסחו מדינות אירופה הרלוונטיות

את מערכות היחסים ביניהן על בסיס ההכרה בריבונותן של מדינות והוצאת המרכיב הדתי מכלל הגורמים הקובעים לצורך הכרזת מלחמה. המזרח התיכון לעומת זאת הולך בכיוון ההפוך: גבולות המדינות מתפוררים, הריבונות חסרת משמעות, ההבדלים הדתיים משפיעים מאוד על מערכות היחסים בין הקבוצות השונות, בחלק ניכר מהמקומות יותר מכל הבדל אחר, ורבות מהמלחמות מתנהלות על קווי החיכוך בין שבטים, כתות ודתות. יתר על כן, ארגונים לא מדינתיים תופסים את מקומן של מדינות באזורים שונים, ואפילו במדינות הממשיכות לכאורה לשלוט ללא עוררין ארגונים חזקים מקיימים מערכות סיוע וצבאות חזקים לא פחות מהמדינה. התהליך הזה אינו חדש אבל הוא קיבל יתר עוצמה במהלך מה שמכונה "האביב הערבי", בעיקר בגלל החלשות הגורם המדינתי והתחזקות הכוחות המפרידים של החברה הערבית. התפוררות זו היא גורם מרחיק מכל תהליך המוביל לעבר בגרות פוליטית נוסח ווסטפליה. "הסכם ווסטפליה" הציל את אירופה מלהפוך למרחב הרוס לחלוטין, אך לא ברור אם יש מי שיוביל להסכם דומה במזרח התיכון ומתי.

אז לאן הולך המזרח התיכון? בכאוס השורר במזרח התיכון קשה מאוד לדעת. בלשונו של פרופ' יוסף דן על כלל התופעות בעולם הטבע ובחברה האנושית בהקשר של "תפיסת הכאוס": "קיימות סיבות, אך תוצאותיהן המדויקות אינן ניתנות לניבוי, ומתוך מערכת בעלת גורמים מעטים - מתפתחות תוצאות מגוונות גיוון אין סופי, שאין יכולת לנבאן בדייקנות".² מכאן ברור שצריך לנקוט במידת הענווה ביחס ליכולתנו להעריך את ההתפתחות העתידית באזור. קרי, גם אם יש בידנו מידע טוב ומפורט על הגורמים השונים שהביאו למצב הנוכחי - הרי על בסיס אותן תופעות בדיוק אין כל דרך לדעת מה יהיה מעתה והלאה. יתר על כן, התערבות חיצונית בתהליך יכולה להוביל לתופעות שונות ומשונות שאיש אינו מעלה כיום בדעתו. לדוגמה, התקיפה של ארגון ה-IS על ידי הקואליציה שמובילה ארצות הברית ושיתוף הפעולה המעשי בשטח בין המיליציות השיעיות לבין ארצות הברית יכולים להביא לאיחוד כוחות סוניים שיראו את ארצות הברית כאויבת כלל הסונים, וכמי שלקחה צד במאבק העתיק ביותר במערכת המוסלמית, במערכה בין השיעה לסונה. זאת משום שהימנעותה של ארצות הברית מלתקוף את אסד, העלווי שרצח עשרות אלפי סונים והשתמש נגדם בגז, נראית בעיני סונים רבים כבלתי סבירה ולא צודקת על רקע התקיפות של ה-IS שהרג הרבה פחות אנשים. גם שיתוף פעולה עם איראן או מיליציות שיעיות נגד IS יחזק תחושה זו, מכיוון שהשיעים רואים לא רק בלוחמי IS אלא בכל סוני בעיראק

אויב פוטנציאלי, והם אף פועלים כך בכל שטח המאוכלס בסונים. והסונים כנגדם ינסו לאחד שורות, אם לא מאהבת IS אזי משנאת השיעים. תחושת נרדפות כזאת עלולה לשנות את יחסי הכוחות במרחב דווקא לטובת ארגונים סוניים קיצוניים כמו IS, באופן הפוך לחלוטין מהכוונה האמריקנית. יתר על כן, בתהליך ארוך יותר עלולה התנהגות זו להוביל למאבק רחב יותר נגד ארצות הברית, על אף שכיום מדינות סוניות רבות תומכות בה ונתמכות על-ידה. זאת רק דוגמה לאפשרות רחוקה, אך לא בלתי אפשרית, שאיש לא חשב עליה כשהחליט לתקוף את ה-IS כדי להכיל את האיום שהוא יצר. בתהליכים שראינו בשנים האחרונות במרחב התרחשו לעתים אלה שנראו כפחות אפשריים.

השאלה המעניינת מבחינה היסטורית היא האם המאה הקרובה במזרח התיכון תתאפיין במאבק מתמשך רב שנים, בין האסלאם הרדיקאלי - מצד אחד, לבין המערב הדמוקרטי ומדינות פחות דמוקרטיות אך בעלות מיעוטים מוסלמיים (כמו סין ורוסיה) - מצד שני, בין שיעים לבין סונים וכיוצא בו מהלכי השמדה הדדית במאבקים המיוחדים לכל אזור ואזור. או שהמאורעות שמתרחשים לנגד עינינו כיום, והנראים כמאבק איתנים על עתיד האזור, אינם אלא אפיזודה זמנית שאחריה יצא האזור מהמשבר אל עבר תקופה אופטימית יותר. אם כך יהיה, יסתבר בדיעבד שאירועים אלה היו בבחינת פרכוס אחרון של כוחות הרשע לפני שנעלמו מן המרחב, שיהפוך חופשי יציב ובטוח יותר. כך או כך, אי-אפשר להבין את המתרחש בלא להפנים כי כמעט כל האירועים הנוכחיים במזרח התיכון נושאים אופי מורכב, מעורבים בהם כוחות המייצגים מתיחות בת מאות שנים בין סונים לבין שיעים, כוחות של אסלאם רדיקאלי המחפש את מקומו בעולם אל מול כוחות אחרים המושכים לעבר מודרנה חברתית, נאמנויות מקומיות שהחליפו את השייכות למדינה שאבדה לחלוטין או איבדה מכוחה, וכוחות מדינתיים המנסים לשמר את הסטטוס קוו ועל מעמדם.

כאמור, קשה להעריך מה יצא בסופו של דבר ממכלול המאבקים מורכב זה, אבל ככל שניתן לעשות זאת בעיקר על סמך ניסיון העבר (עד כמה שהוא רלוונטי), לצערי הכיוון המסתמן הוא הפסימי יותר.

הערות

1 Henry Kissinger, *Does America Need a Foreign Policy?: Toward a Diplomacy for the 21st Century*, Simon and Schuster, New York, United States, 2001, p. 164-165

2 יוסף דן, *תורת הכאוס ומדע ההיסטוריה*, תל-אביב, דביר 2009, עמוד 17.

Recent BESA Center Publications

Mideast Security and Policy Studies

- No. 94 The Israeli-Palestinian Water Conflict: An Israeli Perspective, *Haim Gvirtzman*, January 2012 (English), November 2012 (Hebrew)
- No. 95 The 2011 Arab Uprisings and Israel's National Security, *Efraim Inbar*, February 2012
- No. 96 India's Economic Relations With Israel and the Arabs, *Gil Feiler*, June 2012
- No. 97 Turkish Foreign Policy in the Twenty-First Century, *Alexander Murinson*, September 2012
- No. 98 A Strategy for Peace With the Palestinians, *Max Singer*, November 2012
- No. 99 Israel Is Not Isolated, *Efraim Inbar*, March 2013
- No. 100 Obama's Best Friend? The Alarming Evolution of US-Turkish Relations, *Ariel Cohen*, May 2013
- No. 101 French-Israeli Security Cooperation in the Twenty-First Century (Hebrew), *Tsilla Hershco*, July 2013
- No. 102 The Muslim Brotherhood and Egypt-Israel Peace (Hebrew), *Liad Porat*, August 2013
- No. 103 Time Is on Israel's Side, *Efraim Inbar*, August 2013 (Hebrew), September 2013 (English)
- No. 104 Armed and Dangerous: Why a Rational, Nuclear Iran Is an Unacceptable Risk to Israel, *Steven R. David*, November 2013
- No. 105 Mowing the Grass: Israel's Strategy for Protracted Intractable Conflict (Hebrew), *Efraim Inbar and Eitan Shamir*, December 2013
- No. 106 South Korea's Middle East Policy, *Alon Levkowitz*, December 2013
- No. 107 Israel and Kazakhstan: Assessing the State of Bilateral Relations, *Gil Feiler and Kevjn Lim*, May 2014
- No. 108 The Myth of Palestinian Centrality, *Efraim Karsh*, July 2014
- No. 109 The New Strategic Equation in the Eastern Mediterranean, *Efraim Inbar*, August 2014 (Hebrew), September 2014 (English)
- No. 110 The Ties between Israel and Azerbaijan, *Alexander Murinson*, October 2014
- No. 111 Israel's Air and Missile Defense During the 2014 Gaza War, *Uzi Rubin*, January 2015 (Hebrew), February 2015 (English)
- No. 112 Changing Japanese Defense Policies, *Eyal Ben-Ari*, February 2015
- No. 113 Obama, The Reluctant Realist, *Steven R. David*, June 2015

Policy Memorandum

- No. 5 An Integrated Imperative: Attack Iran and Launch a Regional Peace Initiative *Yehezkel Dror*, May 2012 (Hebrew, English)
- No. 6 The National Security Council: Reflections upon the June 2012 Israel Ombudsman's Report, *Yehezkel Dror*, November 2012 (Hebrew)
- No. 7 The Gaza War, 2014 – Initial Assessment, *Efraim Inbar and Amir Rapaport*, December 2014 (Hebrew)
- No. 8 Perfect Storm in the Middle East, *Yaacov Amidror*, June 2015 (Hebrew)

Colloquia on Strategy and Diplomacy

No. 28	The IDF Force Structure (Hebrew)	May 2014
No. 29	Israeli-Palestinian Negotiations: Where to? (Hebrew)	August 2014

